

R E C E N Z J E,   O M Ó W I E N I A

JAKUB NIEDBALSKI
Uniwersytet Łódzki

PRZEMIANY POSTAW SPOŁECZEŃSTWA POLSKIEGO WOBEC NIEPEŁNOSPRAWNOŚCI I OSÓB NIEPEŁNOSPRAWNYCH

Książka Antoniny Ostrowskiej to ciekawe i potrzebne opracowanie dotyczące sytuacji osób niepełnosprawnych w naszym kraju¹. Publikacja jest owocem badań przeprowadzonych na przestrzeni dwóch dekad i stanowi rezultat projektu zatytułowanego „Niepełnosprawni wśród nas”, zrealizowanego w roku 1993 na reprezentatywnej próbie ogólnopolskiej oraz projektu sprzed dwóch lat pt. „Postawy wobec osób niepełnosprawnych — 20 lat później”, będącego pewną kontynuacją wcześniej przeprowadzonych badań. Jak wskazuje autorka, była to analiza stosunku społeczeństwa polskiego do zjawiska niepełnosprawności i do osób niepełnosprawnych, która dzięki wykonaniu badań w tych dwóch okresach zyskała charakter diachroniczny. Z tego względu jest to niewątpliwie jedna z nielicznych powstałych ostatnimi czasy w Polsce prac w sposób kompleksowy przedstawiających sytuację osób niepełnosprawnych z uwzględnieniem dokonujących się przemian².

Adres do korespondencji: jakub.niedbalski@gmail.com

¹ Antonina Ostrowska, *Niepełnosprawni w społeczeństwie 1993–2013*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa 2015, stron 319.

² Zob. Barbara Gąciarz, Seweryn Rudnicki (red.), *Polscy niepełnosprawni. Od kompleksowej*

diagnozy do nowego modelu polityki społecznej

Antonina Ostrowska pisze, że przeprowadzone przez nią badanie było swoistą próbą dokonania diagnozy w kwestii miejsca, jakie przyznaje się osobom niepełnosprawnym w naszym kraju, uwzględniającej sposób ich społecznej percepcji, przestrzeganie należnych im praw, szansy na partycypację, ale także przedstawia bariery i uprzedzenia, z którymi niejednokrotnie przychodzi im się mierzyć. Jednocześnie zwraca uwagę na wielkość i charakter przemian, jakie dokonały się między rokiem 1993 a 2013 w zakresie włączania ludzi niepełnosprawnych do głównego nurtu życia społecznego przez niwelowanie różnego rodzaju barier ich społecznego uczestnictwa. Przy czym — jak podkreśla — proces ten był wieloraki i złożony, ale w głównej mierze obejmował działania realizowane środkami administracyjno-prawnymi, a w zdecydowanie mniejszym stopniu te, które są wynikiem edukacji społecznej czy dokonują się za sprawą kształtowania właściwych relacji osób pełno- i niepełnosprawnych.

---

diagnozy do nowego modelu polityki społecznej, Wydawnictwa AGH, Kraków 2014; Elżbieta Kryńska (red.), *Analiza sytuacji osób niepełnosprawnych w Polsce i Unii Europejskiej. Raport przygotowany w ramach projektu: „Zatrudnienie osób niepełnosprawnych — perspektywy wzrostu”*, IPiSS, Warszawa 2013.

Owe spostrzeżenia każą stawiać kluczowe pytania: Jak dalece wszystkie te zmiany stały się efektywnym narzędziem dokonującej się integracji? Czy znalazły odzwierciedlenie w postawach społeczeństwa polskiego wobec osób niepełnosprawnych? Czy i w jakich wymiarach życia i sytuacjach społecznych nadal istnieją bariery integracji? Odpowiedzi na te i inne pytania stara się Ostrowska udzielić, porównując wyniki badań, co jest możliwe dzięki oparciu ich na tym samym narzędziu badawczym.

Antonina Ostrowska już na wstępie swojej książki jasno wskazuje, że sytuacja życiowa i miejsce zajmowane w społeczeństwie przez ludzi niepełnosprawnych jest wypadkową rozmaitych czynników, wśród których wymienia: parametry zdrowotne, funkcjonalne, psychiczne, a także cechy położenia społecznego, posiadane kwalifikacje czy status rodzinny i ekonomiczny. Przy czym mocno akcentuje, że najważniejszym wyznacznikiem tego miejsca są przede wszystkim postawy społeczne wobec niepełnosprawności i ludzi nią dotkniętych³. I to właśnie postawy Polaków są głównym aspektem badań, autorka poświęciła im w swojej pracy najwięcej miejsca i w sposób bardzo skrupulatny bierze je „pod lupę”, analizując, co, w jakim zakresie i z jakich przyczyn uległo zmianie (bądź też nie) przez dwudzieścia lat.

Książka składa się z osiemnastu rozdziałów (łącznie z wprowadzeniem i podsumowaniem), w których prezentowane są poszczególne treści, istotne z perspektywy udzielenia odpowiedzi na wcześniej postawione pytania.

Analizę postaw współczesnych Polaków w stosunku do różnych aspektów niepełnosprawności i funkcjonowania osób niepełnosprawnych autorka rozpoczyna od zarysowania procesu kształtowania się tych postaw w przeszłości, poszukując jednocześnie ich współczesnych śladów, które — jak twierdzi — są mocno zakorzenione w świadomości i mentalności naszego społeczeństwa.

Następnie badaczka przybliży czytelnikom koncepcję, sposób realizacji oraz kontekst spo-

łeczny badań nad postawami osób niepełnosprawnych w latach 1993–2013. W rozdziale tym czytelnik może znaleźć wybrane wyniki przeprowadzonych badań, a także uzyskać informacje dotyczące sposobu zdobywania danych i wykorzystywanych w tym celu narzędzi, a także tego, na jakiej próbie badania były realizowane. Autorka zwraca również uwagę na zasadnicze różnice, a zarazem podobieństwa, postaw społecznych wobec osób niepełnosprawnych tuż po transformacji ustrojowej oraz blisko dziesięć lat od wstąpienia Polski do struktur Unii Europejskiej. Stwierdza, że w okresie dzielącym oba badania zaszły bardzo istotne zmiany społeczne, polityczne i gospodarcze, które odcisnęły swój znak na sytuacji niepełnosprawnych obywateli naszego kraju. Zauważa również, że z jednej strony mamy współcześnie do czynienia z rozwojem instytucji pomocowych państwa, wsparciem ze strony organizacji pozarządowych, a także szeroko zakrojonymi działaniami prointegracyjnymi, wyrażającymi się w odpowiednim przystosowaniu systemu prawa. Jednocześnie mimo tych wszystkich zmian w społeczeństwie polskim nadal widoczne są stereotypy i uprzedzenia wobec osób niepełnosprawnych.

W rozdziale zatytułowanym „Wiedza i doświadczenia kontaktów z niepełnosprawnością” badaczka charakteryzuje sposób, w jaki w społecznym obiegu funkcjonuje pojęcie niepełnosprawności. Dowiadujemy się zatem, że tak jak ponad dwadzieścia lat temu w codziennym dyskursie funkcjonuje nadal medyczna definicja tego pojęcia, według której niepełnosprawność łączona jest z trwałym uszczerbkiem zdrowia i widocznymi „atrybutami” świadczącymi o niepełnej sprawności, takimi jak wózek inwalidzki⁴. Znacznie rzadziej utożsamia się ją z niedostosowaniem funkcjonalnym, zwłaszcza gdy dotyczy osób z niewidoczną dysfunkcją organizmu (np. osoby cierpiące z powodu chorób układu krążenia). Ostrowska zwraca uwagę na charak-

³Por. Antonina Ostrowska, *Niepełnosprawni w społeczeństwie*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa 1994.

⁴Zob. Jolanta Rzeźnicka-Krupa, *Językowy obraz niepełnosprawności*, w: Zdzisław. Kazanowski, Danuta Osik-Chudowolska (red.), *Integracja osób niepełnosprawnych w edukacji i interakcjach społecznych*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2003.

ter kontaktów z osobami niepełnosprawnymi, a także na stopień wiedzy o problemach, z jakimi przychodzi im się na co dzień zmagać. W tym kontekście dostrzega, że nastąpił pewien postęp w stosunku do obrazu z badań sprzed 1993 roku, wyraża się on jednak głównie w tak zwanych „znajomościach z widzenia”. Lepiej prezentuje się natomiast ogólny poziom wiedzy o osobach niepełnosprawnych, czego miarą, zdaniem autorki, jest znajomość faktów dotyczących różnego rodzaju trudności i problemów, z jakimi borykają się te osoby.

W perspektywie ustaleń dotyczących postaw społecznych wobec osób niepełnosprawnych istotne jest nakreślenie ogólnych ram oraz tendencji społecznych związanych z dwiema przeciwstawnymi orientacjami: integracyjną i separacyjną. Ostrowska czyni to w rozdziale piątym, w którym w pierwszej kolejności przybliża czytelnikom owe modele, wskazując tym samym ich zasadnicze cechy. W orientacji separacyjnej osoby niepełnosprawne są traktowane jako grupa odrębna, często wydzielona przestrzennie z reszty społeczeństwa. W modelu integracyjnym przeciwnie — podkreśla się możliwość włączenia różnych kategorii osób, w tym także niepełnosprawnych, do uczestnictwa w rozmaitych instytucjach i organizacjach społecznych przez stworzenie dogodnych do tego warunków. W dalszej części tego rozdziału autorka przedstawia, jakie przeobrażenia zaszły w ciągu dwudziestu lat (1993–2013) w kwestii akceptacji rozwiązań integracyjnych i separacyjnych w naszym społeczeństwie. Jak bowiem słusznie wskazuje, „podstawowym warunkiem tworzenia zintegrowanych form uczestnictwa jest akceptacja i gotowość zarówno osób niepełnosprawnych, jak i pełnosprawnych do tworzenia «wspólnego świata» i funkcjonowania w nim”⁵.

Później Antonina Ostrowska kieruje uwagę na sytuację osób niepełnosprawnych w jednej z istotniejszych sfer życia jednostki — pracy i rozwoju zawodowego. Badania, które przeprowadziła, wskazują, że zarówno na początku lat

dziewięćdziesiątych, jak i w drugiej dekadzie XXI wieku większość społeczeństwa opowiadała się za potrzebą zatrudniania osób niepełnosprawnych, przy czym różnice występowały głównie w kwestii zasadniczego podejścia do wspomagania tego procesu przez państwo. Część badanych opowiadała się za „ulgowym” modelem traktowania osób niepełnosprawnych, oznaczającym stawianie im mniejszych wymagań niż pełnosprawnym wykonującym te same bądź podobne prace. Na przeciwnym biegunie znalazły się osoby, które uznawały zasadność stawiania takich samych wymagań i oczekiwań wszystkim, bez względu na dysfunkcje organizmu, co z kolei zgodne jest z kierunkiem działań „normalizacyjnych”⁶. Jednocześnie wyniki badań pokazują, że przekonania społeczne co do potrzeby zatrudniania osób niepełnosprawnych stoją w jawnej sprzeczności z przekonaniami pracodawców, którzy niechętnie chcą zatrudniać ludzi nie w pełni sprawnych.

Konfrontacja modeli zatrudnienia z praktyką społeczną ukazała, że mimo określonych działań ze strony państwa, nakierowanych na wspomaganie zatrudnienia osób niepełnosprawnych, szanse niepełnosprawnych w porównaniu z ludźmi zdrowymi są ograniczone. Autorka zastanawia się, czy jest to wynik słabości systemu wsparcia, czy też może sytuacja ta ma związek z negatywną oceną możliwości funkcjonowania osób niepełnosprawnych w różnych rolach społecznych. Skłania to badaczkę do refleksji nad tym, w jaki sposób są oni postrzegani w tym aspekcie przez społeczeństwo. Temu zagadnieniu został poświęcony kolejny rozdział książki. Podejmowane w nim rozważania prowadzą do wniosku, że obecnie rzadziej niż dwadzieścia lat temu mamy do czynienia z konkretnymi aktami indywidualnej pomocy, nieco częściej zaś z okazywaniem sympatii i ogólnymi deklaracjami wskazującymi na zrozumienie sytuacji życiowej osób niepełnosprawnych. Sugeruje to, że poprawa postaw społecznych wobec tej kategorii osób raczej dokonała się w sferze nastawiania emocjonalnego, niż znajduje wyraz w konkretnych i na-

⁵Antonina Ostrowska, Joanna Sikorska, *Syndrom niepełnosprawności w Polsce. Bariery integracji*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa 1996, s. 83.

⁶Zob. Barbara Gąciarz, Seweryn Rudnicki (red.), *Polscy niepełnosprawni*, cyt. wyd.

macalnych działaniach. Jednocześnie po zestawieniu ogólnych ocen stosunku społeczeństwa z wiedzą i własnymi doświadczeniami osób niepełnosprawnych rysuje się obraz wskazujący, że narażeni są oni na akty niesprawiedliwego oraz krzywdzącego zachowania, z przemocą seksualną włącznie. Autorka konstatuje, że zarówno pozytywne, jak i negatywne zachowania w stosunku do osób niepełnosprawnych rzadko spotykają się z właściwą reakcją społeczną.

Nawiązując do wcześniejszych ustaleń, Antonina Ostrowska kolejny rozdział książki poświęca zagadnieniu źródeł niechęci społecznej wyrażanej wobec osób niepełnosprawnych. Przewodzone przez nią badania wskazują, że są one związane z przesadami i irracjonalnymi wyjaśnieniami dotyczącymi samej niepełnosprawności, łącznie z powodami jej nabycia, które nadal bywają utożsamiane z karą za przewinienia bądź złe uczynki. Co ciekawe, częstość takich przekonań nie wykazuje tendencji malejącej, utrzymując się w badanym okresie na podobnym poziomie. Autorka zwraca uwagę, że takie irracjonalne skojarzenia, zwłaszcza w obliczu niewystarczającej wiedzy niektórych osób, rodzą sytuacje utrudniające nawiązanie kontaktów z ludźmi niepełnosprawnymi. Przy czym, jak dodaje, taka awersja do zawierania kontaktów z innymi, zwłaszcza gdy są to osoby z widocznym kalectwem i związaną z tym szpetotą ciała, jest konsekwencją pożądanym w społeczeństwie wzorców piękna i estetyki. Zdaniem badaczki za tego rodzaju awersjami kryją się po prostu niedostatki socjalizacyjne, które wynikają z ograniczeń w zakresie możliwości wspólnego przebywania i osvajania się z różnymi rodzajami uszkodzeń ciała.

Dwa następne rozdziały Antonina Ostrowska poświęca na przedstawienie sytuacji rodzinnej oraz postaw społecznych związanych z tym aspektem życia osób niepełnosprawnych. Pokazuje, iż sytuacja tej kategorii osób w procesie wchodzenia w jakiegokolwiek rodzaju związku (mażeńskie bądź partnerskie) jest zdecydowanie trudniejsza niż ludzi pełnosprawnych. Zwraca też uwagę, że zarówno badania przeprowadzone w roku 1993, jak i te z 2013 ujawniają

dominację poglądów, według których osoby niepełnosprawne mają większe szanse na zawieranie związków między sobą niż z osobami pełnosprawnymi. Wyniki te Ostrowska komentuje jako potwierdzające segregacyjny model postaw społecznych wobec osób niepełnosprawnych. Jednocześnie stwierdza, że można obserwować, iż w drugiej dekadzie XXI wieku więcej respondentów w porównaniu z okresem wcześniejszym wyrażało się pozytywnie o możliwości posiadania przez osoby z niepełnosprawnością partnera życiowego, co z kolei może świadczyć o wzroście tendencji integracyjnych i normalizacyjnych w naszym społeczeństwie. Ponadto autorka zwraca uwagę, że o wzroście popularności tego modelu świadczy też wzrost odsetka badanych, którzy o ewentualny rozpad związków obwiniają nie tylko osoby pełnosprawne, ale także ich niepełnosprawnych partnerów.

Kwestie rodzin osób niepełnosprawnych podejmowane są przez autorkę również w rozdziale dziesiątym, w którym przedstawiona została ich sytuacja społeczno-ekonomiczna. Antonina Ostrowska przybliży czytelnikom to, w jaki sposób zmieniały się zapatrywania społeczeństwa na powinności bliskich wobec niepełnosprawnego członka rodziny. Zwraca uwagę na modyfikacje zakresu i charakteru odpowiedzialności rodziny za osoby z niepełnosprawnością⁷. Przede wszystkim w obecnych czasach, w porównaniu z rokiem 1993, wzrósł odsetek osób, które uważają, że opiekę nad osobą niepełnosprawną można powierzyć takim instytucjom jak domy opieki. W ten sposób, zdaniem autorki, przejawia się większa akceptacja dla takich działań, co koresponduje ze zmianami, jakie w ciągu ostatnich dwóch dekad przeszło nasze społeczeństwo.

Nie jest to bynajmniej jedyna istotna różnica w stosunku Polaków do osób niepełnosprawnych. Znakiem przemian jest także pojawienie się perspektywy gender. Jak sama badaczka wskazuje, kwestie społecznej tożsamości, zwłaszcza kobiet, podejmowane były w ostat-

⁷Zob. Zofia Kawczyńska-Butrym, *Rodziny osób niepełnosprawnych*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa 1994.

nich latach w wielu badaniach⁸. Powołując na ich wyniki oraz badania własne, stwierdza, że sytuacja kobiet z niepełnosprawnością jest trudniejsza niż niepełnosprawnych mężczyzn, co pozostaje w zgodzie ze społeczno-kulturowymi wzorcami płci, według których kobietom w większym stopniu są przypisywane role domowe oraz rodzinne, mężczyznom zaś te związane z pracą, karierą i aktywnością w życiu publicznym. Antonina Ostrowska stwierdza, że choć sposób postrzegania szans życiowych przez niepełnosprawne kobiety jest funkcją wielu czynników, to niepełnosprawność zasadniczo zmienia nie tylko ich funkcjonowanie, ale też modyfikuje całość ich statusu bardziej niż w przypadku mężczyzn (s. 183).

Kolejne rozdziały, dwunasty i trzynasty, zostały poświęcone problematyce stosunku do osób z niepełnosprawnością oraz dystansowania się od nich przez resztę społeczeństwa w zależności od rodzaju oraz stopnia dysfunkcji. Autorka zwraca uwagę na potrzebę różnicowania rodzajów niepełnosprawności, co jest ważne przy ocenie postaw wobec ludzi z określonymi dysfunkcjami, zwłaszcza w odniesieniu do ich indywidualnych zachowań. Stara się w ten sposób nakreślić obraz sposobów postrzegania osób niepełnosprawnych z uwagi na to, za jak „ciężką” uważa się ich dolegliwość. Oznacza to, że z każdą kategorią dysfunkcji wiążą się określone oceny i postawy społeczne. Jednocześnie Ostrowska podkreśla, że przez dwadzieścia lat nastąpiła w tej mierze zmiana, którą należy rozpatrywać właśnie z perspektywy różnicy ocen przypisywanych określonym rodzajom niepełnosprawności. Na przykład okazuje się, że wzrosła częstość wskazań na paraliż i upośledzenie umysłowe jako szczególnie „ciężkie”

---

⁸Ewelina Ciaputa, Agnieszka Król, Aleksandra Migalska, Marta Warat, *Macierzyństwo kobiet z niepełnosprawnościami ruchu, wzroku i słuchu*, „Studia Socjologiczne” 2014, nr 2; Agnieszka Wołowicz-Ruszkowska, *Zanikanie? Trajektorie tożsamości kobiet z niepełnosprawnością*, Wydawnictwo APS, Warszawa 2013; Maria Chodkowska, *Odpowiedzialność a prawo do miłości osób z niepełnosprawnością intelektualną — konteksty dyskursu i dylematy praktyczne*, „Niepełnosprawność i Rehabilitacja” 2012, nr 3.

przypadłości, zmaląła zaś częstość wskazań na utratę wzroku (s. 192). Wiąże te zmiany z dystansem społecznym wobec osób z różnymi rodzajami niepełnosprawności. Zauważa również, że wraz ze zmianami sytuacji osób niepełnosprawnych, wyrażającymi się przystosowaniem infrastruktury dla tej kategorii użytkowników, a także stopniowym przekraczaniem tabu niepełnej sprawności, zmienia się częstotliwość obecności tych osób w sferze publicznej. W ten sposób Ostrowska stara się naświetlić problem relacji bliskości z osobami niepełnosprawnymi, które jako społeczeństwo jesteśmy w stanie uznać. Z przeprowadzonych badań wynika, że najbardziej wstrzemięźliwi jesteśmy w relacjach z ludźmi upośledzonymi umysłowo i chorymi psychicznie. I chociaż nastąpiła w tej mierze zmiana na lepsze, to nadal dość rygorystycznie podchodzi się do związków mieszańskich, zwłaszcza jeśli jeden z partnerów jest osobą chorą psychicznie lub umysłowo upośledzoną. Badaczka zauważa, że chociaż znane są nam prawa człowieka, zasady niedyskryminowania czy postulaty integracji, to w warstwie emocjonalnej niejednokrotnie odczuwamy niepokój związany z kontaktem z osobą niepełnosprawną, czasem przeradzający się w lęk, frustrację czy poczucie zagrożenia. Jednocześnie nie można nie zauważyć nasilenia interakcji z ludźmi niepełnosprawnymi, co jednak, jak zauważa autorka, może wynikać po prostu z przestrzegania zasad poprawności politycznej.

Kolejny rozdział, o znamiennym tytule „Co się dzieje ze stereotypem?”, obrazuje przemiany, jakie dokonały się w zakresie społecznego postrzegania osób niepełnosprawnych i przypisywania im określonych, nierzadko uprzedmiotawiających i dezawuuujących etykiet. Antonina Ostrowska zauważa, że między rokiem 1993 a 2013 zaszły w tym obszarze istotne zmiany. Przede wszystkim obserwuje się tendencję do zanikania negatywnego stereotypu osoby niepełnosprawnej, podkreślającego jej bierność, słabość, niezadowolone z życia czy stałe uzależnienie od innych. Jednocześnie mimo zmniejszania się stereotypizacji nadal dostrzegalne są podziały i niesprzyjające integracji oceny, co negatywnie odbija się na życiu osób niepełnosprawnych. Chodzi między innymi o do-

stęp do szeroko rozumianej kultury, edukacji czy zatrudnienia. Przy czym nie można zapominać, zdaniem badaczki, że w ostatnich latach nastąpiła znacząca poprawa i normalizacja wizerunku osób niepełnosprawnych. Wskazuje się, że mają taki sam potencjał jak wszyscy.

W konsekwencji w rozdziale piętnastym Ostrowska zastanawia się, jak dalece powyższe zmiany wynikają z obserwowanych przez społeczeństwo sukcesów osób niepełnosprawnych w różnych dziedzinach życia. Badaczka zwraca uwagę, że kwestie te stają się szczególnie istotne z punktu widzenia wartości przypisywanych w społeczeństwie osiągnięciu sukcesu życiowego⁹. Stawia kluczowe w tym kontekście pytanie: jak dalece w społecznej percepcji osoby niepełnosprawne są w stanie odnosić sukcesy i w jakich dziedzinach, według opinii publicznej, jest to możliwe? (s. 232). Udzielając na nie odpowiedzi, zwraca uwagę, że coraz więcej Polaków dysponuje wiedzą o różnych działaniach i aktywnościach osób niepełnosprawnych, choć — jak sama przyznaje — nie jest to wiedza powszechna. Wyniki badań wskazują, że takie sytuacje, w których ludzie z niepełną sprawnością osiągają sukcesy w sferze biznesu czy życiu politycznym, w wielu wypadkach są niedostrzegane przez opinię publiczną¹⁰. Rośnie natomiast świadomość społeczeństwa co do osiągnięć osób niepełnosprawnych w takich dziedzinach jak sport, rozrywka czy kultura.

Relatywnie dużo miejsca Antonina Ostrowska poświęca stosunkowi państwa i organizacji pozarządowych do ludzi niepełnosprawnych. W tej materii poszukuje odpowiedzi na trudne pytanie, jak dużego i jakiego rodzaju wsparcia podmioty te powinny udzielać osobom niepełnosprawnym? Badania pokazały, że Polacy z jednej strony mają w miarę ukształtowane przekonania na temat kierunków oczekiwanej pomocy, z drugiej w zróżnicowany sposób oceniają za-

kres pomocy oferowanej przez instytucje takie oczekiwania realizujące. Okazuje bowiem, że większość badanych zgadza się z koniecznością udzielania pomocy osobom niepełnosprawnym, co powinno przybierać bardzo różne formy, počawszy od bezpośredniego wsparcia finansowego, na obronie interesów obywateli skończywszy. Jednocześnie najliczniejsza grupa badanych wyrażała zaniepokojenie i negatywny stosunek do skali tej pomocy, uważała ją za niewystarczającą. Warto zaznaczyć, że odsetki osób negatywnie oceniających pomoc państwa w latach 1993 i 2013 są zbliżone. W rozdziale tym autorka poszukuje także odpowiedzi na pytanie dotyczące zakresu ponoszonej przez poszczególne instytucje społeczne odpowiedzialności za osoby niepełnosprawne. Wyniki badań świadczą o tym, że największą wagę przypisuje się rodzinie oraz określonym agendum państwowym. Ostrowska komentując ten stan sugeruje, że między strukturami mikro- i makrospołecznymi brakuje tutaj instytucji pośrednich — ogniwa tego upatruje przede wszystkim w organizacjach i grupach samopomocy.

Przedostatni rozdział książki badaczka poświęciła przybliżeniu skali i indeksów grupujących poszczególne, zbieżne orientacje respondentów, ujmując je w bardziej syntetyczną formułę. Dzięki nim udało się w sposób zbiorczy ukazać tendencje, jakie przybiera w społeczeństwie polskim dominujący sposób myślenia o osobach niepełnosprawnych (s. 262). W związku z tym wyodrębniono siedem ogólnych orientacji i nastawień dotyczących poszczególnych kwestii związanych z funkcjonowaniem osób niepełnosprawnych, istotnych z perspektywy ich społecznej integracji. Należą do nich na przykład prointegracyjność, gotowość do osobistych relacji czy przyznawanie ulg i przywilejów. Współwystępowanie poszczególnych zmiennych świadczy o istniejącym między nimi związku, co według autorki, dowodzi konsekwencji respondentów w wyrażaniu określonych stanowisk i poglądów, badanych za pomocą różnorodnych pytań, a jednocześnie o rzetelności stosowanych skal (s. 264).

W podsumowaniu Antonina Ostrowska formułuje ostateczne wnioski i rekomendacje dla polityki państwa w zakresie wsparcia

⁹Zob. Anna Firkowska-Mankiewicz, *Zdolnym być... Kariery i sukces życiowy warszawskich trzydziestolatków*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa 1999.

¹⁰Zob. Magdalena Gajda, *Jest tyle nowych dróg...*, „Integracja” 1996 nr 1, dodatek „Praca”, s. 6–7.

osób niepełnosprawnych. Wyraźnie akcentuje, że przydatność owych wyników dla polityki społecznej jest nierozzerwalnie związana z ich wartościowaniem. Badaczka ocenia zatem zmieniającą się sytuację osób niepełnosprawnych w naszym kraju, stwierdzając, że kierunek i zakres owych przemian sprzyja normalizacji ich życia i postępującej wraz z nią społecznej integracji. Przy czym Ostrowska nie stroni od formułowania krytycznych uwag dotyczących tych aspektów zmian społecznych, które hamują bądź przeciwdziałają procesom normalizowania i włączania osób niepełnosprawnych w różne obszary życia społecznego.

Na koniec znajdujemy bogate w treści aneksy autorstwa Teresy Żmijewskiej-Jędrzejczyk: aneks metodologiczny zawierający informacje dotyczące narzędzi badawczych, badanej próby, realizacji badań terenowych czy zasady konstruowania sumarycznych indeksów, a także aneks tabelaryczny, w którym w czytelny i przejrzysty sposób zostały przedstawione tabele dotyczące wszystkich najważniejszych omawianych wcześniej zagadnień.

Niewątpliwym atutem opracowania jest przekrojowość badań, które dzięki powtórzeniu po dwudziestu latach zyskują charakter diachroniczny i pokazują zmiany, jakie w określonych uwarunkowaniach społecznych, gospodarczych i politycznych dokonały się w naszym kraju w tak istotnej, a zarazem delikatnej sferze, jaką jest sytuacja życiowa osób niepełnosprawnych.

Antonina Ostrowska dokonuje bardzo gruntowanych, a przede wszystkim szeroko zakrojonych analiz, co możliwe jest dzięki wielowątkowości badań i takiemu ich zaprojektowaniu, a następnie zrealizowaniu, aby za ich pomocą można było zrekonstruować w sposób jak najbardziej rzetelny procesualność przemian, jakie zaszły w sytuacji życiowej osób niepełnosprawnych.

Niedosyt może budzić to, że autorka, choć bardzo skrupulatnie i w sposób niezwykle szeroki stara się przybliżyć sytuację osób niepełnosprawnych oraz różnego rodzaju uwarunkowania i czynniki wpływające na postawy ludzi pełnosprawnych wobec nich, to jednak pozostawia pewne luki, które warto byłoby wypełnić.

Przed wszystkim szkoda, że nie zostały podjęte wysiłki bardziej pogłębionego porównania zmian zachodzących w szerszych uwarunkowaniach międzynarodowych, zwłaszcza że Polska stała się tymczasem członkiem ważnych instytucji międzynarodowych, z Unią Europejską włącznie, zyskując przy tym inny status w Europie i na świecie, ale też wzięła na siebie wynikające z tego tytułu zobowiązania między innymi w zakresie polityki państwa wobec osób niepełnosprawnych. Antonina Ostrowska analizując sytuację niepełnosprawnych Polaków, wielokrotnie odwołuje się do międzynarodowych uwarunkowań polityczno-gospodarczych, wywierających bezpośredni wpływ na życie obywateli naszego kraju. Wydaje się jednak, że bogactwo wynikających z nich zmian społecznych nie zostało w pełni uwzględnione w analizie podejmowanych zagadnień.

W moim przekonaniu warto byłoby także zwrócić uwagę na fakt, iż wraz ze zmianami związanymi z wejściem do UE, część obywateli Polski, zwłaszcza ludzi młodych wyjeżdżających do innych krajów, miała okazję zetknąć się z innymi warunkami społeczno-kulturowymi, w których inna jest sytuacja osób niepełnosprawnych. Nierzadko wracając do kraju ludzie ci, przynosili owe wzorce i nowe poglądy na rodzimy grunt, co mogło mieć istotny wpływ na całokształt nastawienia naszego społeczeństwa do osób niepełnosprawnych. Byłoby zatem dobrze wskazać na te aspekty zmian postaw Polaków wobec ludzi niepełnosprawnych, które warunkowe są z jednej strony przemianami systemowymi, a z drugiej wiążą się z przenikaniem do coraz szerszych mas naszego społeczeństwa obcych wzorców postrzegania ludzi z różnymi dysfunkcjami.

Wydaje się również, że choć autorka niejednokrotnie odwołuje się do badań przeprowadzonych przez innych badaczy, to jednak w niektórych przypadkach czyni to dość pobieżnie i w sposób fragmentaryczny. Z całą pewnością publikacja zyskałaby, gdyby niektóre analizowane w niej kwestie zostały przedstawione w nieco szerszym kontekście.

Drobnym, acz nagminnym, mankamentem książki są złe odmiany słów i literówki, a także braki w bibliografii oraz pewna nieprecyzyjność

dat wydania niektórych pozycji literaturowych, co choć w żadnym razie nie wpływa na merytoryczną jakość przekazu, może jednak wprowadzać nieporozumienia co do sensu przedstawianych w książce treści.

Mimo tych drobnych usterek książka stanowi znamienite kompendium wiedzy na temat przemian dotyczących niepełnosprawnych

członków naszego społeczeństwa, widzianych z perspektywy zarówno ich samych, jak i osób pełnosprawnych. Z tego względu z pełną odpowiedzialnością można ją polecić każdemu, kto szuka sprawdzonej, rzetelnej, a zarazem pogłębionej wiedzy o sytuacji życiowej osób niepełnosprawnych w naszym kraju w ostatnich dwóch dekadach.